

Danuta Ptaszycka-Jackowska

„Szlak ikon” w Euroregionie Karpackim (zarys koncepcji)

1. Wprowadzenie

Od wielu dziesięcioleci Europa była i jest głównym rejonem turystycznym świata, w którym w 1993 r. notowano blisko 2/3 (296,5 mln) światowych przyjazdów turystów zagranicznych. W ostatnim dwudziestoleciu obserwuje się jednak tendencje malejące na rzecz Azji i Pacyfiku (Byszewska-Korbel M. i inni, 1993). Tym niemniej dominująca rola Europy niewątpliwie zostanie jeszcze długo utrzymana. Obok wyjazdów o charakterze czysto wypoczynkowym w turystyce europejskiej coraz silniejszy jest ruch turystyczny, którego celem jest poznawanie rozmaitych walorów kulturowych (w tym związanych z kulturą religijną), przyrodniczych i krajobrazowych różnych krajów. Obok tras i obiektów zwiedzanych tradycyjnie od lat, poszukiwane są nowe cele, również w krajach do niedawna trudno dostępnych ze względów politycznych, do których należą między innymi kraje Europy Centralnej i Wschodniej.

Rozwój turystyki, a jednocześnie dążenie Europy do integracji politycznej, gospodarczej i kulturalnej spowodowały, że już w latach 60-tych powstała idea europejskich turystycznych szlaków kulturowych. Założenia koncepcji tych szlaków zostały sformułowane przez Radę Współpracy Kulturalnej działającej w ramach Rady Europy. Pod egidą Rady Europy tworzona jest sukcesywnie sieć szlaków, które wskazywałyby na jedność dziedzictwa kulturowego Europy, umacniały poczucie jedności mieszkańców tego kontynentu, oferowały nowe modele usług turystycznych i chroniły lub odtwarzały miejsca i obiekty świadczące o naszym dziedzictwie kulturowym.

Według definicji sformułowanej przez Radę jako europejski szlak kulturowy należy rozumieć trasę przebiegającą przez kilka krajów lub regionów, która jest organizowana wokół tematów o znaczeniu historycznym, artystycznym lub społecznym o randze europejskiej („*Itinéraires culturels...*”). W dokumencie Rady Europy prezentującym projekt szlaków wymienia się trzy rodzaje szlaków o znaczeniu europejskim :

- transnarodowe (obejmujące kilka krajów),
- transregionalne (transgraniczne lub nie),

- regionalne (usytuowane w zasadzie na terytorium jednego regionu, ale znaczenie kulturalne, historyczne, artystyczne i społeczne przekracza granice tego regionu lub kraju głównego).

Kwalifikacja szlaku jako „europejskiego” wymaga tego, aby znaczenie i rozmiar kulturalny były większe niż lokalne. Szlak powinien się koncentrować wokół szeregu silnych punktów, czyli miejsc istotnych w historii i reprezentatywnych dla europejskiej identyfikacji kulturalnej. Projekty szlaków objęte dokumentem Rady Europy to m.in. „Droga Świętego Jakuba”, „Szlak Celtów”, „Szlak Jedwabny”, „Szlak Baroku”, Szlaki Monastyczne, „Szlak Bałtyku”, „Szlak Wikingów”, „Szlak Mozarta”. W Polsce kształtowany jest od paru lat „Szlak Cystersów” obejmujący najstarsze na naszej ziemi klasztory założone przez Cystersów.

Głównymi celami koncepcji szlaków są :

- ożywienie w obywatelach Europy ich poczucia jedności kulturalnej,
- ocalenie i wzbogacenie europejskiego dziedzictwa kulturowego jako źródła rozwoju społecznego, kulturalnego i ekonomicznego,
- stworzenie obywatelom nowych możliwości wypełnienia ich czasu wolnego od pracy w powiązaniu z wyborem turystyki kulturalnej i aktywności jej towarzyszących („*Itinéraires culturels ...*”).

Niezależnie od systemu projektowanych europejskich szlaków kulturowych istnieją już wykształcone szlaki turystyki religijnej - zarówno w skali całego kontynentu,

jak i poszczególnych krajów, w tym również Polski. Wśród nich wymienić można szlak Kraków-Rzym, szlaki wiodące przez główne sanktuaria maryjne w Polsce. A. Jackowski (1991) podaje z terenu Polski blisko 20 takich szlaków.

W trakcie opracowywania „Kierunków turystycznego rozwoju miasta Sanoka”, na zlecenie Urzędu Miejskiego w Sanoku (Ptaszycka-Jackowska D., 1994), powstała koncepcja **szlaku ikon** nawiązującego do idei szlaków europejskich. Koncepcja ta została oparta na szeregu przesłankach. Podstawową rolę odegrało istnienie w Sanoku wspaniałej kolekcji ikon zgromadzonych w miejscowym Muzeum Historycznym oraz konieczność znalezienia istotnego czynnika rozwoju turystyki w mieście. Na podstawie obserwowanych trendów w turystyce krajowej i międzynarodowej oraz oceny zasobów turystycznych Sanoka i jego rejonu uznano, że głównym czynnikiem rozwoju turystycznego miasta powinna stać się sanocka kolekcja ikon. Celem nadania jej większej rangi i poszerzenia jej oddziaływania poprzez pokazanie ikon nie tylko w budynku muzealnym, ale również *in situ*, zaproponowano utworzenie związanego z kolekcją szlaku ikon. W miarę precyzowania koncepcji szlaku okazało się celowe rozszerzenie jego zasięgu poza skalę lokalną i regionalną i zaprojektowanie go w skali Euroregionu Karpackiego [zob. *Euroregion Karpacki, objaśnienia A*].

2. Założenia koncepcji szlaku

Na podstawie oceny stanu turystyki i walorów turystycznych miasta Sanoka, na tle obserwowanych trendów w turystyce krajowej i międzynarodowej stwierdzono, iż kolekcja ikon znajdująca się w Muzeum Historycznym stanowi najcenniejszą wartość kulturową Sanoka i może stać się podstawowym czynnikiem rozwoju turystyki w mieście i w jego rejonie.

Istniejące w Sanoku oraz w bliższym i dalszym otoczeniu cerkwie stwarzają możliwości pokazania ikon *in situ*. Powstaje więc szansa połączenia ekspozycji muzealnej - pozwalającej obejrzeć szczegóły najpiękniejszych dzieł - z poznaniem właściwych ikonom miejsc w cerkwiach. Jednocześnie mogą powstać warunki kontaktu z szeroko rozumianą sztuką cerkiewną i kulturą mającą swoje korzenie w religii i ściśle związaną z cerkwiemi.

Ta sytuacja powoduje potrzebę połączenia sanockiej kolekcji ikon z wybranymi cerkwiemi szlakiem turystycznym o charakterze kulturowo-krajoznawczym i religijnym. Celowość utworzenia takiego szlaku pogłębia fakt, że Sanok i cały rejon południowo-wschodniej Polski jest obszarem styku różnych wyznań chrześcijańskich: rzymskokatolickiego, bizantyjsko-ukraińskiego (greckokatolickiego) i prawosławia. Ten styk jest uwidoczniiony nie tylko w historii poszczególnych cerkwi, ale również w ich obecnym użytkowaniu. Pozwala to z jednej strony na bezpośredni kontakt z tymi wyznaniami i wyznawcami, a z drugiej zmusza do refleksji, uczy tolerancji i skłania do lepszego zrozumienia potrzeby ekumenizmu w chrześcijaństwie.

Rejon południowo-wschodni Polski był w swej historii miejscem wielu tragicznych wydarzeń, ale na jego obecnym stanie najsilniej zaciążyła II wojna światowa

i akcja „Wisła” [zob. objaśnienia B]. Rejon ten, a także Słowacja i Ukraina poddały się ogromnym i dramatycznym akcjom wysiedleńczym, niszczeniu miejscowej kultury, religii, tradycji. Spalono wiele domów i cerkwi, niejednokrotnie ogień strawił całe wsie. Z tych tylko względów konieczne jest ratowanie i ochrona ocalałych wartości, do których w pierwszym rzędzie należą cerkwie. Utworzenie szlaku mogłoby się stać istotnym impulsem do podjęcia niezbędnych działań.

Szlak ikon może się stać ważnym celem tzw. turystyki etnicznej obejmującej osoby odwiedzające miejsca swego pochodzenia, co w tym rejonie Polski ma duże znaczenie wobec powojennej akcji wysiedleńczej, zmiany granic oraz emigracji.

Szlak ikon powinien zostać włączony do sieci europejskich szlaków kulturowych, co podniosłoby rangę tego regionu, a także mogło zwiększyć szanse na rozwój turystyki i tym samym współtworzyć rozwój ekonomiczny tych ziem.

Aby spełnić warunki stawiane tym szlakom, powinien on objąć nie tylko ziemie polskie, ale również wyjść poza granice naszego kraju. Sprzyja temu fakt, że po stronie słowackiej znajdują się również zabytkowe cerkwie. Szlakiem powinna zostać objęta także Ukraina, zwłaszcza jej zachodnia część ze Lwowem. Zbiór ikon lwowskich w tamtejszym Muzeum Narodowym mógłby się stać drugim - po Sanoku - ważnym ogniwem szlaku.

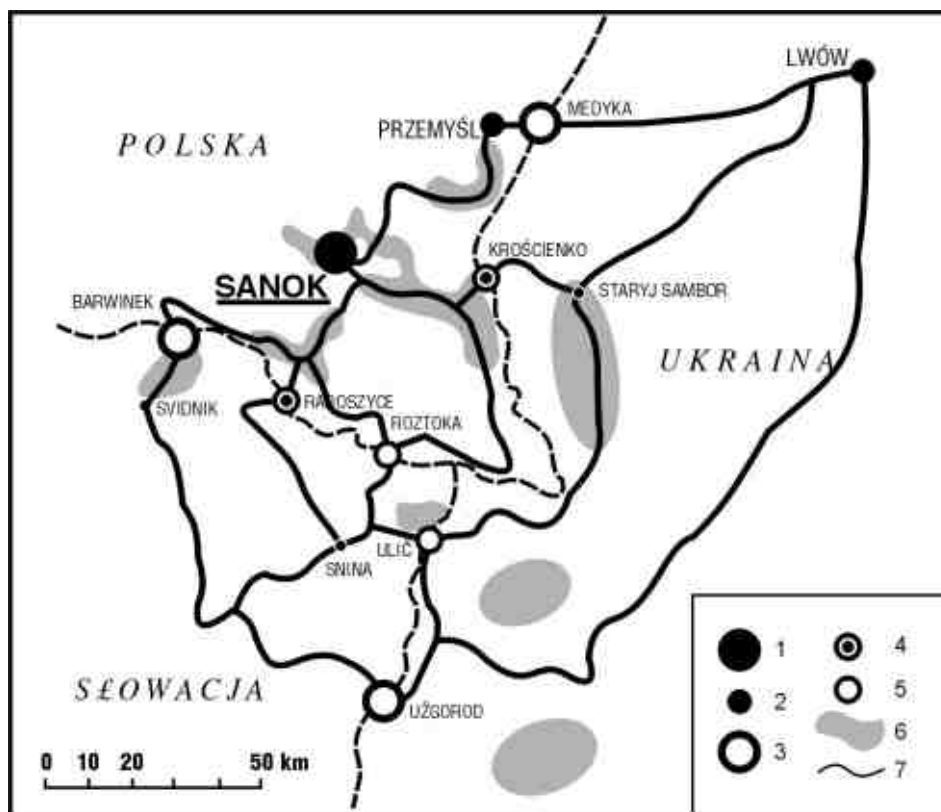
Za włączeniem szlaku ikon do sieci europejskiej przemawia nie tylko wartość samych ikon i cerkwi, ale w równej mierze fakt, że z punktu widzenia kultury europejskiej biegłby on przez ziemie położone na styku różnych wyznań chrześcijańskich i związanych z nimi kultur. Istniałaby więc możliwość przedstawienia regionu o złożonej strukturze kulturowej, a jednocześnie o bogatej historii i dramatycznych losach jego mieszkańców. Byłby to także przykład poszukiwania dróg pojednania i integracji zamieszkałej tu ludności.

Koncepcja szlaku ikon wkomponowuje się w Euroregion Karpacki, przy czym wynika to nie tylko z proponowanego zasięgu przestrzennego szlaku. Szlak może się bowiem stać istotnym czynnikiem integrującym Euroregion oraz odegrać rolę wiodącą w organizacji turystyki w Euroregionie. Tym samym szlak ikon może stać się ważnym ogniwem w realizacji idei Euroregionu i założeń rozwoju turystyki na jego obszarze.

Założenia szlaku ikon dotyczą także względów ekonomicznych. Utworzenie szlaku o charakterze regionalnym i międzynarodowym stworzy impuls do rozwoju turystyki i zwiększenia aktywności mieszkańców w organizowaniu usług turystycznych, przynoszących im i regionowi dodatkowe dochody. Jednocześnie ranga regionalna - a zwłaszcza międzynarodowa - pozwoli na poszukiwanie różnych źródeł zewnętrznego (pozaregionalnego) finansowania zagospodarowania turystycznego szlaku, ochrony i ratowania cerkwi, promocji szlaku i regionu.

3. Zarys koncepcji szlaku

Koncepcja szlaku ikon została zarysowana w oparciu o przedstawione założenia, przy czym w jej budowie największą rolę odegrały dwa elementy, a mianowicie

Ryc 1. Szlak ikon w Euroregionie Karpackim
1 - główny punkt węzłowy szlaku, 2 - inne punkty węzłowe, 3 - istniejące drogowe przejścia graniczne,
4 - projektowane drogowe przejścia graniczne, 5 - pożądane przejścia graniczne, 6 - skupienia
zabytkowych cerkwi (wstępna informacja o ukraińskich), 7 - proponowane warianty przebiegu szlaku.

uznanie kolekcji ikon w Sanoku jako głównego, węzłowego punktu szlaku ikon oraz potrzeba wielowariantowego przedstawienia możliwości poprowadzenia szlaku.

3.1. Kolekcja ikon w Sanoku punktem węzłowym szlaku

Znajdująca się w Muzeum Historycznym w Sanoku kolekcja ikon należy do najcenniejszych zbiorów europejskich, a ze względu na lokalizację jest zbiorem najbardziej wysuniętym na zachód, co podnosi jej atrakcyjność dla turystów z Europy Zachodniej i Centralnej. [W lecie 1994 r. ujawniono publicznie obecność cennego zbioru ikon w Muzeum Narodowym w Krakowie. Zbiór ten nie ma miejsca stałej ekspozycji, a jego część została po raz pierwszy pokazana na wystawach w Krakowie i w Kielcach]. Kolekcja sanocka liczy około 700 obiektów, pochodzących z XIV-XIX wieku. Szcupłość pomieszczeń wystawowych w Zamku ogranicza liczbę jednocześnie ekspozycyjnych dzieł do około 80.

Spotkanie z tą kolekcją prowokuje do poznania, jak ikony te mogłyby wyglądać w miejscach ich przeznaczenia, czyli w cerkwiach. Wokół Sanoka, dalej na wschód i południe znajduje się szereg obiektów cerkiewnych o zróżnicowanym położeniu, o różnej architekturze, użytkowanych jako cerkwie prawosławne i greckokatolickie, ale w większości zamienionych na kościoły rzymskokatolickie. Zwiedzenie tych cerkwi pozwala nie tylko na zobaczenie ikon *in situ*, ale także na poznanie architektury cerkiewnej, kultury towarzyszącej wyznaniom prawosławnemu i greckokatolickiemu oraz dramatycznej historii regionu. Niektóre z cerkwi objęte są opieką Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku i poddane zabiegom konserwatorskim, inne są remontowane i przebudowywane wewnątrz w sposób amatorski, jeszcze inne czekają na pomoc i ratunek.

Wartość sanockiej kolekcji ikon i jej ekspozycja w pięknym mieście o innych jeszcze walorach turystyczno-wypoczynkowych powodują, że właśnie ta kolekcja w Sanoku powinna być najważniejszym ogniwem szlaku ikon, jego punktem węzłowym, z którego rozchodzą się różne drogi prowadzące do cerkwi objętych różnymi trasami szlaku.

Przyjęcie koncepcji, że Sanok jest punktem węzłowym szlaku wiąże się z celowością poszukiwania różnych form, które wzbogaciłyby istotę szlaku. Takimi formami mogłyby być np. doroczne plenery malarskie związane ze sztuką cerkiew-

ną i organizowane w Sanoku koncerty muzyki cerkiewnej¹. Być może Sanok powinien stać się miejscem spotkań ukraińskich mniejszości narodowych. Pole możliwych rozwiązań jest niewątpliwie rozległe, tym bardziej że już obecnie w kalendarzu Muzeum Historycznego znajduje się międzynarodowe sympozjum naukowe na temat sztuki cerkiewnej, które mogłoby przybrać charakter spotkań cyklicznych, podnoszących rangę Sanoka i stanowiących istotny element promocyjny miasta i szlaku.

3.2. Warianty szlaku

Cerkwie w rejonie Sanoka charakteryzuje rozproszenie i różna wartość z punktu widzenia architektury, stanu zachowania wnętrza oraz otoczenia. W ramach dotychczasowych prac nie było możliwe przeprowadzenie szczegółowej waloryzacji wszystkich cerkwi i odpowiednie - dla celów wyznaczenia szlaku - ich sklasyfikowanie. Tym niemniej na podstawie dostępnych źródeł piśmienniczych [*zestawienie tych źródeł, a następnie charakterystykę cerkwi włączonych do szlaku ikon przeprowadziła I. Sołjan (1994)*], wizji lokalnej szeregu obiektów oraz opinii osób znających teren [*dyrektor Muzeum Historycznego w Sanoku - dr W. Banach, pracownik Urzędu Miejskiego w Sanoku - R. Bańkosz*], sformułowano wstępną koncepcję szlaku. Szlak taki nie rysuje się jednak w sposób jednoznaczny, a o jego przebiegu muszą decydować również inne względy, takie jak przede wszystkim czas, jakim dysponuje turysta na zwiedzanie, a co zależy od dostępności cerkwi i odległości od Sanoka. Uruchomienie szlaku ikon polega nie tylko na jego wyznaczeniu, ale również na jego najprostszym choćby zagospodarowaniu i zorganizowaniu (np. uregulowanie problemu zwiedzania poszczególnych obiektów), a także przygotowaniu materiałów popularyzacyjnych i edukacyjnych.

Niezmiernie istotnym warunkiem - właściwie decydującym o całym przedsięwzięciu - jest aprobata mieszkańców dla rozwoju turystyki oraz zgoda użytkowników i opiekunów cerkwi na udostępnienie świątyń do zwiedzania.

Z tych wszystkich względów uznano za celowe zaproponowanie różnych wariantów szlaku w skali lokalnej, regionalnej i międzynarodowej, co powinno pomóc inicjatorom w sukcesywnym uruchamianiu odcinków szlaku, a organizatorom i uczestnikom turystyki w dostosowywaniu szlaku do ich możliwości i zainteresowań.

Niewątpliwie najprostsze stało się zarysowanie wariantów lokalnych i regionalnych (w obrębie Polski południowo-wschodniej). Są one przedstawione na ryc. 1 i 2. Natomiast w trakcie krótkiego okresu opracowywania „*Kierunków rozwoju turystycznego miasta Sanoka*” (Ptaszycka-Jackowska D., 1994) nie udało się dotrzeć do odpowiednich materiałów - zwłaszcza o Ukrainie - które pozwoliłyby sformułować koncepcję międzynarodową. Posiadane materiały obejmują region południowo-wschodniej Polski oraz wschodnią część Słowacji, przy czym z punktu widzenia rozmieszczenia cerkwi występują zasadnicze różnice. W przypadku Polski wiele cerkwi - mimo ich rozproszenia - można objąć określonymi trasami, a w przypadku Słowacji wyraźne są ich dwa główne, odległe od siebie, zgrupowania. Jedno znajduje się między przejściem granicznym w Barwinku a słowackim Svidnik'em, drugie

zaś jest stosunkowo trudno dostępne, położone w Górach Bukowych (Bukovske Vrchy). W obu zgrupowaniach występują cerkwie drewniane pochodzące głównie z XVIII wieku². Dla obszaru Ukrainy ustalono jedynie, że około 10 zabytkowych cerkwi drewnianych w stylu łemkowskim znajduje się na Rusi Zakarpackiej, w rejonie Mukaczewa i Swalawy (Trajdos T.M., 1990) oraz kilka na wschód od Krościenka, między Starą Solą a Turką (Kryciński S., Wielocha A., 1992).

Zaprojektowanie szlaku międzynarodowego utrudnia rzadka sieć przejść gra-

nicznych, szczególnie uboga między Słowacją a Ukrainą, gdzie jedyne przejście znajduje się w Użgorodzie. Wydaje się jednak, że współpraca międzynarodowa w ramach Euroregionu pozwoli na znaczne wzbogacenie sieci takich przejść. Dlatego też w koncepcji szlaku zaproponowano niezbędne dla jego poprowadzenia przejścia zakładając, że szlak ikon stanie się istotnym czynnikiem integrującym Euroregion i wymusi utworzenie niezbędnych przejść granicznych.

Punktami węzłowymi szlaku powinny stać się Sanok i Lwów, przy czym wiodącą rolę powinien odgrywać Sanok i sanocka kolekcja ikon. Natomiast węzłową rolę Lwowa dyktuje zbiór ikon w tamtejszym Muzeum Narodowym. Międzynarodowe trasy szlaku ilustruje ryc. 3.

Opracowanie pełnej, prawidłowej trasy szlaku ikon w wariantach międzynarodowych powinno nastąpić we współpracy stron zainteresowanych, czyli polskiej, słowackiej i ukraińskiej, w ramach działania Euroregionu.

Trasy lokalne (L)

Trasy lokalne obejmują cerkwie położone w niewielkim promieniu od Sanoka, stosunkowo łatwo dostępne (ryc. 1).

L I. Wariant ten obejmuje cerkwie położone najbliżej Sanoka, pojedyncze, których w zasadzie nie można ująć logicznym ciągiem szlaku. Należą do nich dwie cerkwie sanockie, murowana przy ul. Zamkowej (z 1784 r.) oraz drewniana w dzielnicy Olchowce (z 1844 r.), murowana cerkiew w Międzybrodziu (z 1899 r.) dostępna drogą gruntową od strony Białej Góry oraz drewniana cerkiew w Czerteżu położona przy szosie Sanok-Brzozów-Rzeszów, do której dojście piesze prowadzi przez zdewastowany teren spółdzielni rolniczej. Cerkiew w Czerteżu z 1742 r. należy do najpiękniejszych zabytków architektury cerkiewnej w stylu bojkowskim (Saładiak A., 1993). Obok Czerteża do szlaku L I można także włączyć cerkwie w Jurkowcach (z 1873 r.) i Kostarowcach (z 1872 r.).

L II. Jest to szlak wiodący od Sanoka do Ulucza doliną Sanu, który pozwala poznać 4 cerkwie: w Hłomczy (z 1859 r.), Łodzinie (z 1743 r.), Dobrej Szlacheckiej (z 1879 r.) i w Uluczu oraz dodatkowo ciekawy układ urbanistyczny wsi Mrzyglód.

Cerkiew w Uluczu z 1510 r., w stylu bojkowskim, jest najstarszą istniejącą cerkwią drewnianą w Polsce (Saładiak A., 1993). Znajduje się pod opieką Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku i stanowi jego filię. Według tradycji cerkiew ta była znanym ośrodkiem kultowym, do którego przybywały tysiące wiernych na odpust (Kryciński S., 1992).

L III. Ten wariant to szlak obwodnicowy prowadzący z Sanoka doliną Sanu do mostu w Mrzygłodzie i tam skręcający w dolinę Tyrawki objętą Parkiem Krajobrazowym Gór Słonnych. Szlak ten obejmuje trzy cerkwie wybudowane w pierwszej połowie XIX w.: w Tyrawie Solnej, Siemuszowej i Hołuczkowie. Powrót może się odbyć przez Tyrawę Wołoską i drogą Przemyśl-Sanok.

Trasy regionalne (R)

Trasy regionalne prowadzą do cerkwi położonych w większej odległości od Sanoka, przy czym w niektórych przypadkach występuje możliwość alternatywnego włączenia odcinków lokalnych (ryc.2).

R I. Szlak w tym wariantcie prowadzi szosą Sanok-Przemyśl do Tyrawy Wołoskiej i stamtąd doliną Borsukowca do Wańkowej, a następnie przez Olszanicę i Załuż do Sanoka. Przy szlaku tym znajdują się cerkwie w Rakowej (z 1850 r.), Paszowej (z 1750 r.), Olszanicy (murowana, z 1900 r.), Rudence (z 1843 r.; trzeba do niej zboczyć z trasy do wsi) i Bezmiechowej (z 1830 r.). Ostatnią cerkwią tego szlaku jest Monasterzec (z 1820 r.).

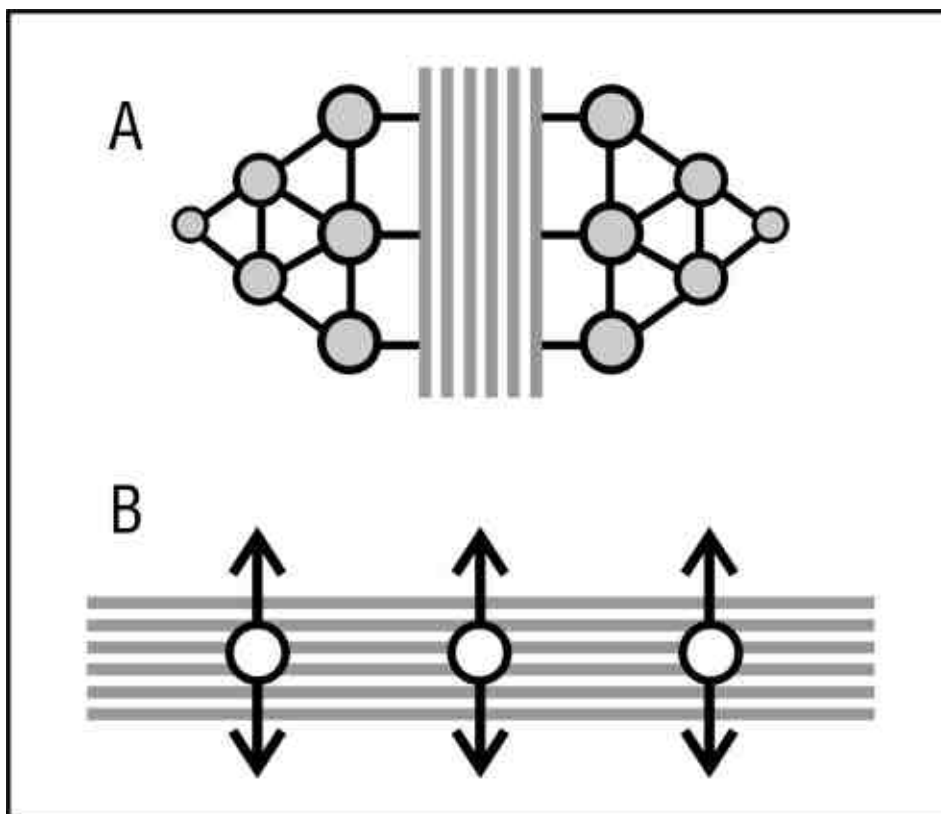
R II. Interesującym wariantem może być szlak wiodący w pierwszym odcinku z Sanoka przez Zagórz i Lesko do Ustrzyk Dolnych. Po drodze są cerkwie w Zagórz (murowana z 1836 r.) i w Orelcu (z 1759 r.; do tej cerkwi trzeba zboczyć w Uhercach Mineralnych), w Olszanicy (znana z wariantu R I), w Stefkowej (z 1836-1840 r.). Następnie w Ustianowej [w Ustianowej istnieje zabytkowa cerkiew, ale dojazd do niej przez tereny przemysłowo-magazynowe degraduje w znacznym stopniu jej walory] można zrobić pętlę, która pozwoli zwiedzić cerkwie w Równi [cerkiew drewniana wzniesiona w I. połowie XVIII w., uważana za najpiękniejszą cerkiew typu bojkowskiego (Saładiak A., 1993)], Hoszowczyku (z 1926 r.) i Hoszowie (z 1930 r.) i wrócić do Ustrzyk Dolnych. Stąd proponowany szlak prowadzi do cerkwi w Krościenku (z 1794 r.), Liskowatem (z 1832 r.), Wojtkowej (z 1920 r.), w Roztoce (z 1936 r.) i w Kuźminie (z 1814 r.). Powrót do Sanoka z Kuźminy szosą Przemyśl-Sanok przez Tyrawę Wołoską.

R II a. Istnieje możliwość poprowadzenia od szlaku R II szlaku bocznego, obejmującego szereg ciekawych cerkwi na obwodnicy bieszczadzkiej między Ustrzykami Dolnymi a Czarną Górną. Szlak ten od Ustrzyk Dolnych wiodłby przez cerkwie w Jałowie (z 1902 r.) i Moczarach (z 1903 r.; odgałęzienie drogi głównej w Jałowie), Hoszów, Rabe (z 1858 r.), Żłobek (z 1830 r.) do Czarnej Górnej (z 1834 r.), skąd drogą boczną do Michniowca (z 1863 r.) i Bystrego (z 1902 r.). Powrót tą samą drogą, przy czym w Hoszowie można by skrócić w lewo celem zobaczenia cerkwi w Hoszowczyku i Równi (por. R II).

R III. Szlak ten prowadzi z Sanoka do zespołu cerkwi łemkowskich położonych w dolinie Osławy i Osławicy. Można zwiedzić cerkiew w Zagórze (R II), ominąć murowane cerkwie w Czaszynie i Kulasznie, natomiast główną uwagę należy poświęcić cerkwiom w stylu łemkowskim w Szczawnem (z 1889 r.), Rzepedzi (z 1824 r.), Turzańsku (z 1803 r.), Komańczy (dwie cerkwie, stara z 1802 r., w nowej z 1986 r. muzeum łemkowskie) i w Radoszycach (z 1868 r.).

Ten szlak ma szansę być w niedalekiej przyszłości - po uruchomieniu drogowego przejścia w Radoszycach - pierwszym od strony Sanoka odcinkiem szlaku międzynarodowego (M I). Do czasu otwarcia przejścia należałoby wrócić tą samą drogą do Sanoka, co nie jest błędem ze względu na urozmaicone krajobrazy i widoki. Można też wrócić obwodnicą bieszczadzką przez Cisną, Baligród i Lesko po drodze zwiedzając cerkwie w Baligrodzie i Bachlawie (w tym ostatnim przypadku należałoby zjechać w Hoczwi).

Istniejące w Bieszczadach jeszcze dwie cerkwie (Smolnik i Chmiel), położone w dolinie Sanu, są zbyt oddalone i wobec tego nie są objęte szlakiem ikon. Natomiast nie zmienia to faktu, że godne są poznania np. przy okazji zwiedzania Parku

Ryc. 2. Szlak ikon osią rozwoju turystyki w Euroregionie Karpackim

A - inne formy turystyki towarzyszące i wzbogacające szlak ikon,
B - miejscowości na szlaku ikon punktami wyjścia turystów na obszary o walorach przyrodniczych i innych

Krajobrazowego „Dolina Sanu”.

R IV. Szlak ten prowadzi z Sanoka drogą przemyską do Birczy. Po drodze możliwe jest poznanie cerkwi w Kuźminie (R II). W Birczy szlak skręca w prawo i biegnie doliną Wiaru. Za Huwnnikami skręca na północ do Przemyśla. Wzdłuż tego szlaku położone są cerkwie: Posada Rybotycka [cerkiew pochodzi z XV-XVI w. Jest najstarszą cerkwią murowaną w Polsce, a zarazem jedyną zachowaną typu obronnego. Obecnie jest filią Muzeum Narodowego w Przemyślu (Kryciński S., 1992)], Huwniki (z 1825 r.), Koniusza (wymaga pokonania innej trasy między Huwnnikami a Kłokowicami), Kłokowice (z 1860 r.), Kormanice (z 1923 r.), Młodowice (z 1923 r.; dojazd od głównego szlaku), Nehrybka, Przemyśl. Z Przemyśla możliwe są krótkie wyjazdy do cerkwi w Kruhlu Wielkim [cerkiew drewniana z 1630 r., jedna z najstarszych zachowanych na ziemiach polskich (Saładiak A., 1993)] i w Łuczycach (z 1856 r.).

Trasy międzynarodowe (M)

Szlak ikon jako międzynarodowy został poprowadzony wariantami przez Słowację i Ukrainę (ryc. 3).

M I. Jest to szlak, który może być uruchomiony najłatwiej i najszybciej w oparciu o istniejące przejścia graniczne. Szlak ten powinien biec wariantem regionalnym R III z Sanoka doliną Osławy i Osławicy (zespół cerkwi łemkowskich), a w Komańczy skręcić w kierunku przejścia granicznego w Barwinku. Przy drodze z Komańczy do Barwinka znajdują się cerkwie w Wisłoku Dolnym (z 1850 r.), Woli Niższej (murowana, z 1912 r.), Daliowej (z 1923-1933 r.), Tylawie (murowana, z 1787 r.) i Zydranowej (z 1936 r.). Na obszarze Słowacji szlak ten pozwoliłby poznać zgrupowanie cerkwi drewnianych w miejscowościach położonych w pobliżu trasy E 9 : Mirol'a (z 1770 r.), Prikra (z 1829 r.), Bodruzal (połowa XVIII w.), Krajne Čierno (połowa XVIII w.), Hunkovce (koniec XVIII w.), Korejovce (z 1764 r.) („*Tchécoslovaquie - Les églises ...*”).

Z kolei szlak ikon powinien przejść na terytorium Ukrainy. Istniejące przejście graniczne w Użgorodzie wymaga dokonania objazdu przez Humenné i Michalovce, co wiąże się z inną niedogodnością, a mianowicie z pominięciem zespołu cerkwi w rejonie Uliča. Brak informacji o cerkwiach ukraińskich uniemożliwia zarysowanie trasy w kierunku Lwowa i dalej do Przemyśla. Należy żywić nadzieję, że w tym fragmencie Ukrainy istnieją ciekawe cerkwie. Z Przemyśla do Sanoka trasa szlaku międzynarodowego prowadziła wariantem regionalnym R IV.

Szlak M I może być poprowadzony nieco inaczej, krótszą trasą, z pominięciem zespołu cerkwi koło Svidnik'a, ale pod warunkiem uruchomienia przejścia granicznego w Radoszycach (projektowane i przewidziane do szybkiej realizacji) oraz pożądanego przejścia między Słowacją a Ukrainą w Uliču. Wówczas szlak mógłby biec wariantem regionalnym R III z Sanoka doliną Osławy i Osławicy przez Komańczy i Radoszyce. Następnie wzdłuż granicy Chranenej Krajiny do Sninej i koło zbiornika zaporowego Starina do Uliča [dla uproszczenia przebiegu tego odcinka

szlaku korzystne byłoby uruchomienie jeszcze innego przejścia granicznego między Polską a Słowacją, a mianowicie koło Cisnej w Roztoce Górnej]. Na Słowacji ta trasa umożliwiałaby poznanie zespołu cerkwi w Górach Bukowych: Topol'a (2. połowa XVII w.), Ruský Potok (z 1740 r.), Zboj (z 1776 r.), Nová Sedlica (z 1754 r.), Uličné Krivé (z 1718 r.). („Tchécoslovaquie - Les églises ...”). Trasa szlaku na Ukrainie prowadziłaby doliną rzeki Ulička (dopływ ukraińskiej rzeki Uż) do Zabrodu i następnie, analogicznie jak we wcześniej zaprezentowanej propozycji, przez Lwów i Przemyśl.

M II. Propozycja tego wariantu wiąże się z projektowanym uruchomieniem przejścia drogowego w Krościenku. Wówczas wariant M II mógłby biec z Sanoka do Krościenka szlakiem regionalnym R II, a następnie przez Ukrainę do Lwowa i stamtąd przez Przemyśl do Sanoka (szlakiem R IV). Inną możliwością byłoby poprowadzenie tego szlaku z Krościenka na południe przez Ukrainę i następnie przez Słowację do Sanoka .

M III. Ten wariant mógłby stanowić odwrócenie porządku zaproponowanego w wariantcie M I, czyli prowadzić z Sanoka szlakiem lokalnym L III i następnie regionalnym R IV do Przemyśla, a stamtąd do Lwowa i następnie na południe przez Ukrainę. Powrót do Sanoka odbywałby się przez Słowację.

Wszystkie proponowane trasy szlaku ikon stwarzają duże możliwości wariantowania podróży turystycznych, przygotowania poszczególnych odcinków do zwiedzania, popularyzacji szlaku.

4. Rola szlaku ikon

Przyjęcie i zrealizowanie koncepcji szlaku ikon spowoduje, że szlak ten - oczywiście łącznie z sanocką kolekcją ikon - będzie mógł odegrać różnorodną rolę, a mianowicie turystyczną, kulturową, gospodarczą i społeczno-polityczną. Zależać to jednak będzie od uruchomienia odpowiednich mechanizmów organizacyjnych i marketingowych. Z punktu widzenia turystyki szlak z kolekcją ikon powinien w przyszłości stać się głównym trzonem rozwoju turystyki w Sanoku, wokół którego rozwijać się powinny inne, towarzyszące mu i uzupełniające jego funkcje turystyczno-wypoczynkowe. Istnieje szansa, by jednocześnie szlak ten - poprzez realizację wariantów międzynarodowych - stał się osią rozwoju turystyki w Euroregionie, zwłaszcza w jego części polsko-słowacko-ukraińskiej. Dramatyczne zmiany ludnościowe i zniszczenie wielu obiektów kultury powodują, że szlak ikon może odegrać szczególną rolę dla rozwoju turystyki etnicznej. W szeregu miejscowościach cerkwie są niemal jedynym świadkiem przeszłości, co może wywołać wśród dawnych mieszkańców tych ziem i ich rodzin pewne formy turystyki religijnej, a nawet rodzaj pielgrzymek. Właściwa popularyzacja szlaku ikon może spowodować rozszerzenie funkcji turystycznych Sanoka na skalę międzynarodową, nie tylko w obrębie Euroregionu, ale szerszą, głównie zachodnioeuropejską.

Znaczenie kulturowe szlaku ikon wiąże się w pierwszym rzędzie z popularyzacją sanockiej kolekcji ikon i pokazaniem ikon *in situ* oraz z możliwością ożywienia i popularyzacji sztuki cerkiewnej. Realizacja szlaku może zaktywizować działania na rzecz ochrony cerkwi i ratowania tych, które zagrożone są zniszczeniem. Ma to szczególne znaczenie, ponieważ cerkwie są niejednokrotnie jedynym śladem dawnej kultury regionu i jego tożsamości.

Szlak ikon może odegrać specjalną rolę kulturową, o ile uda się zrealizować jego warianty międzynarodowe i spowoduje się, że zostanie on włączony do sieci europejskich szlaków kulturowych.

Na podkreślenie zasługuje również rola ekonomiczna szlaku. Rozwój ruchu turystycznego związanego z kolekcją ikon i szlakiem może stać się istotnym czynnikiem dochodotwórczym miasta, a także mieszkańców odwiedzanych miejscowości, którzy zdecydują się oferować usługi turystyczne. Realizacja szlaku w skali Euroregionu i dążenie do włączenia go do sieci europejskich szlaków kulturowych może ułatwić uzyskanie zasilania finansowego z innych - niż sanockie - źródeł (np. Fundacja Kultury, Fundacja Euroregionu, środki Rady Europy), a w zależności od polityki fiskalnej państwa od różnych innych sponsorów.

Ocenia się, że szczególnie ważną będzie rola społeczno-polityczna szlaku. Szlak ten bowiem może stać się jednym z czynników integrujących Polaków i mniejszości narodowe, co jest bardzo istotne na obszarze tragicznych przekształceń ludnościowych, których skutki trwały przez dziesięciolecia i nadal są widoczne i odczuwalne.

Szlak - w przypadku realizacji wariantów międzynarodowych - może być również czynnikiem integrującym kraje Euroregionu. Natomiast z punktu widzenia Sanoka, może wzmocnić rangę miasta w skali regionalnej i ponadregionalnej.

5. Zakończenie

Zaprezentowany zarys szlaku ikon jest pierwszą, autorską koncepcją. Dalsze losy szlaku zależą od akceptacji przez władze samorządowe Sanoka tego kierunku aktywizacji turystycznej miasta i jego rejonu. W przypadku pozytywnej oceny potrzebne będą kolejne kroki celem wyboru preferowanych wariantów i cerkwi objętych danym wariantem, uszczegółowienia projektu, opracowania strategii realizacji i następnie podjęcie odpowiednich działań na rzecz uruchomienia szlaku. W budowanym obecnie w Polsce systemie społeczno-gospodarczym szczególne znaczenie będą miały działania marketingowe, a zwłaszcza tworzenie klimatu akceptacji szlaku przez mieszkańców miasta i miejscowości objętych szlakiem. Niewątpliwie pierwsze działania powinny być podjęte na rzecz realizacji lokalnych wariantów szlaku, co jednak nie może opóźnić realizacji wariantów regionalnych i międzynarodowych, ponieważ będzie ona bardziej długotrwała i trudniejsza.

Przypisy:

¹ Koncerty te mogłyby mieć charakter „Dni muzyki cerkiewnej”. To pozwoliłoby rozciągnąć je w czasie na cały sezon turystyczny (kwiecień-październik) i lokalizować w różnych cerkwiach. Możliwe, że istnieje przy którejś cerkwi chór, który mógłby częściej koncertować na miejscu. Za taką formułą - nie festiwalową - przemawia fakt, że festiwale muzyki cerkiewnej odbywają się już od paru lat w Hajnówce, z udziałem zespołów zagranicznych i nie należałoby ich dublować. Natomiast można by pomyśleć o imprezie euroregionalnej.

² W sumie na Słowacji znajduje się około 25 zabytkowych cerkwi drewnianych, wszystkie w stylu łemkowskim. Najstarszą - z 1650 r. - jest cerkiew w miejscowości Hervatrov („*Tchécoslovaquie - Les églises...*”), która położona jest na południowy zachód od Prešova, w znacznym oddaleniu od obszarów, dla których istnieje uzasadnienie objęcia szlakiem ikon.

Objaśnienia:

A). Celem powoływania euroregionów w ogóle jest tworzenie warunków współpracy dobrosąsiedzkiej między regionami należącymi do różnych państw, a cechujących się zbliżonym środowiskiem przyrodniczym i warunkami społeczno-gospodarczymi. Euroregion Karpacki został powołany 14 lutego 1993 r. w Debreczynie w celu wspierania współpracy transgranicznej w dziedzinie gospodarki, nauki, ekologii, kultury, oświaty, turystyki. Ze strony polskiej w skład Międzyregionalnego związku „Euroregion Karpacki” (nazwa oficjalna) weszły województwa przemyskie i krośnieńskie, a od sierpnia 1994 r. również rzeszowskie. Po stronie słowackiej włączono obszar „Stowarzyszenia Regionu Karpackiego” z miastami Bardejów, Humenne, Michalovce, Svidník, Trebišov, Varnov oraz Koszyce i Prešov. Natomiast po stronie ukraińskiej w Euroregionie znalazł się Obwód Zakarpacki, a następnie włączono obwody Lwowski, Czerniowski i Iwano-Frankowski. Na Węgrzech do Euroregionu włączono północno-wschodni obszar z Debreczynie. Ostatnio akces do Euroregionu Karpackiego zgłasza Rumunia. Głównymi cechami Euroregionu Karpackiego są :

- górzyski i pogórski charakter obszaru z wynikającymi z tego warunkami klimatycznymi, roślinnością, fauną,
- przemieszanie religijne, kulturowe i narodowe ludności,
- wieloletnia ścisła izolacja granicami państwowymi poszczególnych rejonów,
- słaby stan gospodarki (Euroregion Karpacki uznany został za jeden z najbiedniejszych w Europie),
- różny poziom zaawansowania procesów demokratyzacji i gospodarki rynkowej.

B). Obszar obecnej południowo-wschodniej Polski pierwotnie pozostawał pod dominacją czeskiego księstwa Przemyslidów, a od schyłku panowania Mieszka I należał do Polski. W wieku XII i XIII zaczęto tu organizować trwale osadnictwo i parafie rzymskokatolickie. Obok Polaków osadnikami stali się w głównej mierze Rusini, Wołosi, Słowacy, a nawet Serbowie, Bułgarzy i Albańczycy. Była to głównie migracja pasterska zaludniająca ziemie górskie, których nie zasiedliła ludność polska. Z tego konglomeratu w ciągu XVI i XVII wieku wykształciła się ostatecznie grupa etniczna Łemków, która zasymilowała także Polaków. Dużą rolę w kształtowaniu ludu łemkowskiego odegrała cerkiew prawosławna, a od XVII w. unicka, utworzona w 1596 r. na mocy Unii Brzeskiej, ale organizującą się w w. XVII. Cerkiew nie dopuściła do polonizacji ludności o tak różnorodnym pochodzeniu, znajdującej się w samym historycznym centrum terytorium Polski, w Małopolsce (Trajdos T.M., 1990 b).

Do 1946 r. na ziemiach tych dominującym kościołem była cerkiew greckokatolicka, a obok istniał też kościół rzymskokatolicki. W marcu 1946 r. unicestwiono w ZSRR cerkiew greckokatolicką wcielając ją do rosyjskiej cerkwi prawosławnej. W ślad za tym i władze polskie przestały uznawać kościół greckokatolicki, co spowodowało rozwój prawosławia, który uzyskał pełną autokefalię już w 1948 r. Równoległe, po ogromnej akcji wysiedleńczej (zob. poniżej), następowała akcja osadnictwa polskiego. W rezultacie tej złożonej sytuacji znaczna część ocalałych cerkwi greckokatolickich została zamieniona na świątynie rzymskokatolickie, a niektóre na cerkwie prawosławne. W tym ostatnim przypadku niejednokrotnie towarzyszyła przemoc i podstęp (casus cerkwi w Komańczy).

Reaktywowanie Kościoła greckokatolickiego nastąpiło w czasie Soboru Watykańskiego II w postaci Ukraińskiego Kościoła Katolickiego. W Polsce ordynariuszem został prymas Polski. Powoli następowała i następuje odbudowa kościoła greckokatolickiego utrudniona jednak nieufnością i separatyzmem ludności pochodzenia ukraińskiego (Ostrowińska A., 1990).

Podobny przebieg miały procesy osadnicze i chrystianizacyjne na Słowacji, głównie w jej części północno-wschodniej. Jednak siła niszczenia po II wojnie Kościoła greckokatolickiego i słowakizacja ludności łemkowskiej były większe. Greckokatolicka diecezja w Prešovie podlega od 1968 r. bezpośrednio Stolicy Apostolskiej dzięki temu, że nie podporządkowano jej Ukraińskiemu Kościołowi Katolickiemu (Trajdos T.M., 1992).

Współczesne konflikty polsko-ukraińskie wystąpiły w 1918 r. na tle dążenia Polski i Ukrainy do niepodległości. Wybuchła krwawa i ciężka wojna o charakterze wojny domowej, która trwała do lipca 1919 r. i została wygrana przez stronę polską. Powstała przepaść między Polakami a Ukraińcami. Polskie rządy twardej ręki spowodowały wśród Ukraińców wzrost nastrojów nacjonalistycznych, które doprowadziły w 1929 r. w Wiedniu do powstania Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów. W czasie II wojny światowej wrogość wybuchła ponownie. OUN wiązała nadzieje niepodległościowe z agresją niemiecką na ZSRR, jednak Niemcy traktowali Ukrainę jak inne podbite kraje. Powstała Ukraińska Powstańcza Armia (UPA). Po zakończeniu wojny w Polsce zostało około 650 tys. Ukraińców. W wyniku umowy między PKWN i władzami USRR w 1944 r. nastąpiła wymiana ludności. Do połowy 1946 r. wysiedlono z Polski na Ukrainę - głównie pod przymusem - 480 tys. osób narodowości ukraińskiej.

Z początkiem 1945 r. nasiliły się działania polskiego podziemia przeciwko Ukraińcom jako odwet za zbrodnie na ludności polskiej popełnione przez oddziały UPA i inne. Nastąpiła kontrakcja ze strony organizacji ukraińskich. Po śmierci gen. K. Świerczewskiego (marzec 1946) polskie władze bezpieczeństwa utworzyły grupę operacyjną „Wisła” i rozpoczęły likwidację oddziałów UPA oraz wysiedlenie ludności ukraińskiej. Od kwietnia do lipca 1947 r. wywieziono na Ziemię Odzyskane około 150 tys. osób narodowości ukraińskiej, a do końca 1947 r. zlikwidowano oddziały partyzanckie UPA. Bilans strat w latach 1945-1947 objął po stronie ukraińskiej 7 tys. osób, a po stronie polskiej 1,6 tys. żołnierzy, milicjantów i pracowników urzędu bezpieczeństwa oraz 600 osób cywilnych.

Jesienią 1947 r. na tereny południowo-wschodniej Polski zaczęli napływać bezrolni i małorolni osadnicy z przeludnionych wsi rzeszowskich, a później krakowskich. Jako przykład wymieszania ludności cytowana jest wieś Rakowa, w której w latach 60-tych żyło 30 rodzin miechowskich, 5 rodzin limanowskich, 5 wadowickich i 10 autochtonów (Kryciński S., 1992).

Literatura:

- Brykowski R., 1974
Z problematyki badań nad drewnianą architekturą cerkiewną w Karpatach - podstawowe typy architektoniczne i ich występowanie, „Rocznik Muzeum Etnograficznego w Krakowie”, t. V.
- Byszewska-Korbel M., Gogolewska H., Kuszewska R., 1993
Rynek turystyczny Europy, „Problemy Turystyki” nr 2, Instytut Turystyki. Warszawa.
- „Euroregion...”, 1993
„Euroregion Karpacki” - wyd. specjalne „Gazety w Rzeszowie”.
- „Itinéraires...”,
„Itinéraires culturels européens”, Conseil de l'Europe, Présentation du projet. Strasbourg.
- Jackowski A., 1991
Pielgrzymki i turystyka religijna w Polsce, Warszawa, Instytut Turystyki.
- Kryciński S., 1991
Cerkwie w Bieszczadach, Warszawa, Rewasz.
- Kryciński S., 1992
Pogórze Przemyskie. Słownik Krajoznawczo-Historyczny, Warszawa, Rewasz.
- Kryciński S., Wielocha A., 1992
Relacja z wycieczki. (w:) Bojkowszczyzna, „Płaj” z.6.
- Ostrowińska A., 1990
Wyznaniowe dzisiaj Łemkowszczyzny, „Magury”.
- Ptaszycka-Jackowska D., 1994
Kierunki turystycznego rozwoju miasta Sanoka. Cz.I i II. Maszynopis, Urząd Miejski w Sanoku, Instytut Gospodarki Przestrzennej i Komunalnej - Oddział w Krakowie.
- Sałaciak A., 1993
Pamiętki i zabytki kultury ukraińskiej w Polsce, Warszawa, Buchard Edition.
- Sołjan I., 1994
Charakterystyka cerkwi włączonych do wstępnej koncepcji „szlaku ikon”. (zob. Ptaszycka-Jackowska D., 1994).
- „Sprawozdanie...”, 1993
„Sprawozdanie z działalności Sekretarza Generalnego Międzyregionalnego Związku Euroregion Karpacki”. Sanok.
- „Tchécoslovaquie...”,
„Tchécoslovaquie - Les églises de bois de Slovaquie”, Comité Gouvernemental pour le Tourisme, Bratislava.
- Trajdos T.M., 1990
Cerkwie łemkowskie w Polsce, „Magury”.
- Trajdos T.M., 1990
Osadnictwo na Łemkowszczyźnie, „Magury”.
- Trajdos T.M., 1992
Słowaccy unicy. (Można inaczej ...), „Magury”.

'Icon Route' in the Carpathian Euroregion (An Outline of a Concept)

(SUMMARY)

On the base of actual trends, both of the domestic and international tourism and a valuation of the tourist resources of Sanok and its region, the author treats a significant icon collection as the main factor of the tourist development of the city. To give to it an upper rank and a wider scope, the icons should be presented not only in the museum but also *in situ*, along the suggested 'Icon Route', connected with the collection and consisted of the existing churches of the Greek-Catholic rite. The 'Route' was traced in three scales - local, regional and international ones. The international variants are based on a fact, that the old churches of this type are found also in Slovakia and Ukraine, in the regions similar to that of Sanok and being fragments of the Carpathian Euroregion, declared in 1992. 'The Icon Route' can therefore become the element of the Euroregion structure and be a considerable axis of its tourist development. Moreover, as the 'Route' passes through the areas of traditional contacts and mixing of cultures, connected with the Latin Church and the Eastern Church, where dramatic events occurred during the last World War and after, it can get the rank of the European Cultural Route.

The concept of the 'Icon Route' appeared during searching for future orientations of the tourist development of the City of Sanok (D. Ptaszycka-Jackowska, 1994). His connected with other European cultural routes. Basic premises of this concept are: a necessity of the finding of main factor of the tourist development in Sanok and an existence in this city (in the local Historic Museum) of a magnificent icon collection, consisted of some 700 pieces, made between the 14th and the 19th c.